

17. Рудницький С. Галичина та соборна Україна. Чому ми хочемо самостійної України. – Львів: Світ, 1994. – С. 350-411.

18. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 576 с.

УДК 94:325.452(092)(477)»1917/1921»

Геннадій Стрельський

ІДЕЙНО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНО- ДЕРЖАВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ У ТВОРАХ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РР.

Аналізуються ідейно-теоретичні засади і концепція українського державотворення у творчій спадщині і політичній діяльності М. С. Грушевського. Коротко оглядаються праці його сподвижників, а також деяких опонентів, що уособлювали альтернативу Грушевському в українському визвольному русі.

Ключові слова: М. Грушевський, нація, держава, автономія, федерація, незалежність, Українське національне державотворення, його ідейні та концептуальні засади.

The ideological and theoretical principles and the concept of Ukrainian state creation are analyzed in the creative heritage and political activity of M. Hrushevsky. Briefly examined of the work of his associates, as well as some of the opponents who embodied an alternative to Hrushevsky in the Ukrainian liberation movement.

Key words: M. Hrushevsky, nation, state, autonomy, federation, independence, Ukrainian national state creation, its ideological and conceptual foundations.

Ідеї національної державності упродовж століть виношувались найкращими синами українського народу, починаючи з видатних діячів гетьманської доби – Б. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Мазепи, П. Орлика, авторів козацьких літописів та «Історії Русів», членів Кирило-Мефодіївського братства, політична програма якого, написана видатним істориком М. Костомаровим, передбачала створення вільної федерації рівноправних демократичних слов'янських республік. Проблеми народоправства, української національної ідентичності були провідними в політичних поглядах таких видатних мислителів, титанів української науки й культури, як М. Максимович, М. Драгоманов, П. Чубинський, В. Антонович, І. Франко, які пов'язували перспективи українського державного будівництва з демократизацією та децентралізацією Росії, з перетворенням її на співдружність вільних і рівноправних народів, серед яких Україна отримає

право не лише на національно-культурний розвиток, а й на політичне самоврядування.

Ідеї української державності, переважно у формі національно-територіальної автономії України у складі демократичної федеративної Росії домінували у поглядах діячів національно-визвольного руху кінця XIX ст., зафіксованих у програмних документах політичних партій, що створювались і діяли з початку XX ст. Хоча слід відмітити, що політичним маніфестом першої з них – Революційної Української партії – мала б стати видана у Львові 1900 року брошура одного з ідеологів українського націоналізму М. Міхновського «Самостійна Україна», у якій автор назвав усі попередні покоління українського визвольного руху «псевдо патріотичними українофілами» і закликав до боротьби кривавою і безпощадною під гаслами «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ» і «Україна для українців!». Однак Міхновський не знайшов підтримки в РУП. Більшість її членів практичний досвід роботи в масах переконав, що такі вимоги на той час були нереальними і відмовились від «Самостійної України» як програмного документа партії. На початку наступного року Міхновський із своїми нечисленими на той час однодумцями заснував нову – Українську Народну партію, яка пропагувала ідею політичної незалежності України насамперед у серії статей, опублікованих під час першої російської революції в газетах «Самостійна Україна» (1905 р.), «Хлібороб» (1905 р.), «Запоріжжя» (1906 р.), «Слобожанщина» (1906 р.) та ін.

Падіння самодержавства і розвал Російської імперії в результаті Лютневої революції 1917 р. захопили більшість лідерів та інших учасників українського визвольного руху значною мірою несподівано. Один з них, професійний історик, перший міністр закордонних справ УНР О. Я. Шульгин з цього приводу влучно відмітив: «Державність, самостійність, влада з усіма своїми труднощами і несподіванками не прийшла, а злетіла до нас... Україні довелось вести своє державне будівництво серед неочікуваних обставин, на руїнах знесленої Росії, на руїнах світової війни» [53, с. 17].

Чимало діячів Української революції 1917-1921 рр. представляли цвіт інтелектуальної еліти вітчизняного суспільства того часу. Вони залишили глибокий слід у різних галузях історії, українознавства, соціології, політології, філософії, економіки, правознавства тощо. Їхні численні дослідження, зокрема в галузі українознавства, етнічної історії слов'янства, порівняльної етнографії тощо сприяли й донині допомагають вихованню національної свідомості громадян України, формують у нас почуття своєї причетності до багатющої моральної і духовної культури рідного народу, яка віддзеркалює обличчя нації, вирізняє її з-поміж інших країн світу. Обрані волевиявленням народу України до першого українського парламенту – Центральної Ради, вони не мали жодного досвіду державотворчої і зовнішньополітичної діяльності. У своїй практичній роботі, переосмислюючи традиції української державності минулого, вони намагались втілити в життя

вироблені попередниками і власні ідеї національно-державного відродження, зафіксовані у програмних та інших документах різних політичних партій, до яких вони належали. У своїх наукових і мемуарних творах, написаних пізніше, переважно в еміграції, вони докладно висвітлювали і аналізували події і процеси Української революції, висловлювали власні погляди на різні проблеми революції, розглядаючи як позитивний досвід, так і сумні уроки та наслідки, причини її поразки і втрати української державності.

Особливе місце серед цих діячів займають твори і діяльність вченого світового рівня, неперевершеного літописця української історії М. С. Грушевського. І хоча він також, як і усі інші діячі Української революції, не мав жодного практичного досвіду парламентської і державотворчої діяльності, на відміну від переважної більшості з них (за винятком Ю. Бачинського [1], М. Міхновського [43], Д. Донцова [33], М. Порша [46], О. Шульгина [53], О. Назарука [45] й небагатьох інших), розпочав досліджувати проблеми українського державотворення ще задовго до зоряного в його біографії 1917 року. Вже з кінця XIX ст. він посідав особливе місце в українській науці і політиці.

Розробка проблем української державності займає важливе місце у його надзвичайно великій і різноманітній творчій спадщині. Ще у першій лекції, прочитаній студентам Львівського університету у вересні 1894 р., Грушевський виголосив своє наукове кредо – головним героєм історії є народ і нація. Саме дослідження історії українського народу як окремої етнокультурної одиниці привело Грушевського до обґрунтуванні історико-правних підстав цього народу на свою власну державність.

У статті «Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства», виданій 1904 р. в петербурзькому збірнику «Статті по славяноведенію» Грушевський рішуче заперечив панівну в російській історіографії схему, за якою історія Володимиро-Московського князівства XII-XIV ст. нібито була продовженням історії єдиної «руської» народності Київської держави. Культура Київської Русі була породженням однієї народності – україно-руської, а Володимиро-Московська – іншої, великоруської, стверджував він. А також він висунув вимогу глибокого дослідження окремої історії кожної з трьох східнослов'янських народностей (українців, великоросів і білорусів) як окремих етнічних спільнот [5, с. 2].

Відкидаючи «звичайну схему «руської історії» як антинаукову, яка будувалась на великодержавницькій ідеї гегемонії єдиного російського народу в історії Східної Європи, Грушевський у цій праці виклав власну схему історії України в контексті загальноєвропейської. Як він і передбачав, критика «загальної схеми «руської історії» у цій праці, а також у виданій в тому ж році (1904) в Петербурзі книзі «Очерк истории украинского народа» [4] отримала різко негативні оцінки з боку представників офіційної російської історіографії. З цього приводу у своїй автобіографії Михайло Сергійович відзначав, що у його працях «вороги українства справедливо

побачили історичне виправдання національних українських намагань і програму української автономії» [29, с. 6]. Вживаючи тут слово «справедливо», Грушевський наголосив, що й дійсно – вимога автономії України вже тоді висувалася ним як головне завдання його наукової і політичної діяльності.

М. Грушевський багаторазово фіксував увагу на відмінностях, що існують між етнокультурними типами українця, росіянина та білоруса. Особливе місце він приділяє дослідженню українського етнічного типу та його історичної еволюції. Український народ, вважав він, відрізняється від своїх найближчих сусідів як антропологічними, так і психофізіологічними ознаками – складом характеру, сімейними і суспільними відносинами, побутом і культурою [30, с. 6].

«История вела эти народности большею частью совершенно различными дорогами, - писав він, - представляющими больше отличий, чем схожестей» [4, с. 15].

Незважаючи на гострі критичні випадки проти нього імперських вчених і політиків, Грушевський сміливо і наполегливо продовжував дослідження і пропаганду своєї моделі української державності у багатьох наступних працях, виданих російською, українською, і навіть турецькою мовами у столиці Російської імперії, Львові, Києві і Стамбулі: «Децентрализация и украинский вопрос» [6], «Безглузда національна політика Росії» [7], «К польско-украинским отношениям Галиции» [8], «Конституційне питання і українство в Росії» [9], «Українство і питання дня в Росії» [10], «Национальный вопрос и автономия» [11], «Украинцы. Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия. Россия. Германия» [12], «Про українську мову і українську справу» [15], «Наша політика» [13], «Україна, Росія і Туреччина» (збірник статей турецькою мовою – Г. С.) [14], «На українські теми. Українство і всеслов'янство» [16] та ін.

Щоб привернути увагу до українського питання не лише науковців і політиків, а й широкої громадськості «імперії царів» (за його виразом – Г. С.), Грушевський часто надсилав свої статті до російських періодичних видань. Деякі з них були видані в збірнику «Освобождение России и украинский вопрос» [17]. Широко популяризував він українську ідею в газетах і журналах України. Зокрема, численні публікації Грушевського в «Літературно-Науковому віснику» були видані в окремій книзі «З біжучої хвили» [18].

Найбільш чітких та конкретних форм автономістсько-федеративна концепція Грушевського набрала у його працях, виданих під час першої російської революції 1905-1907 рр. Зокрема у книзі «Освобождение России и украинский вопрос», виданій у столиці імперії, він закликав російську владу «немедля вступить на путь создания таких условий, которые бы дали возможность нестесняемого существования и развития национальным и областным соотравным частям государства, которые превратили бы камеры

предварительного заключения в свободные квартиры, в которых члены государственного союза чувствовали бы себя полноправными и свободными жильцами, а не подневольными узниками. Путь к этому один – широкое проведение принципа национально-территориальной и областной автономии и обеспечение национальных прав всех народностей на их территории и вне её. И в проведении этих принципов залог сохранения единства России... Начиная с т. н. кирилло-мефодиевского братства, мы признаем федеративные формы наиболее совершенным способом государственного союза с интересами свободного и естественного развития национальной жизни...» [19, с. 87-88]. І далі Грушевський конкретно роз'яснює взаємовідносини центральної і місцевих органів влади у майбутній федерації: «Представив центральным органам нормирование общих оснований государственного и общественного строя, распоряжение средствами, необходимыми для содержания органов центрального и общеимперского провинциального управления, а также и в тех отраслях, которые в интересах государственного союза и лучшей организации останутся в ведении общеимперских министерств, равно как и управление в этих сферах, – общеимперская конституция должна оставить органам местным широкую область устройства и нормирования местных отношений с правом законодательной и всякой иной инициативы по отношению к органам центральным...» [19, с. 91].

При цьому варто зазначити, що концепція федерації рівноправних народів на терені Російської імперії Грушевського не обмежується лише правами й інтересами українців. В іншій російськомовній праці Михайло Сергійович писав, що прогресивні українці «обеспечение успешного национального развития украинского народа, автономию Украины... рассматривают как составную часть более общей перестройки России на основе равноправия народностей..., децентрализации и национально-территориальной автономии» [12, с. 321-322]. Грушевський також наголошував, що забезпечення автономних прав українського народу в майбутній федерації не може обмежувати права інших народів, насамперед тих численних національних меншин, що проживають в Україні; писав про необхідність шанувати їх прагнення до вільного розвитку своєї мови, культури, звичаїв тощо. Критикуючи політику російської імперської влади, він з повагою ставився до російського народу. І хоча він завжди фіксував увагу на етно-психологічних відмінностях між росіянами і українцями, проте ніколи не демонстрував зневагу до культури, літератури, мистецтва, мови російського народу, шанував таких видатних діячів російської культури як Тургенєв, Достоевський, Толстой, Чайковський та ін.

Таким чином, на момент вибуху Лютневої революції 1917 р. і падіння російського самодержавства саме в працях М. Грушевського діячі Української революції 1917-1921 рр. отримали теоретичні засади, чіткі контури, певною мірою програму національного державотворення. Саме завдяки цьому і загалом визнанню неперевершених на той час заслуг Грушевського у галузі історії і в боротьбі за українську державність його

було одностайно обрано головою першого українського парламенту – Центральної Ради. «Я сам, – писав згодом Михайло Сергійович, – прийшов до політики через історію, і сей шлях вважаю нормальним...» [41, с. 6].

Теоретичні засади автономізму і федералізму, розроблені Грушевським, розвивались, уточнювались, перевірялись ним практичною діяльністю у ході бурхливих подій і складних процесів 1917 – початку 1918 рр. Він і інші діячі Центральної Ради працювали у надто важких, виснажливих, часто екстремальних умовах. «Я був стомлений... – згадував М. Грушевський, – боявся за свої сили, за свою психічну рівновагу..., вертаючи ввечері з засідань, звичайно не міг заснути, хіба глибоко в ніч... При тім ми всі жили в безнастанній тривозі, в свідомості можливості якоїсь несподіваної катастрофи: арештів, збройного нападу і под.» [29, с. 6].

І все ж, навіть за цих умов, незважаючи на фізичну втому, Грушевський продовжував розвивати свою концепцію автономізму й федералізму, намагався втілювати її у практику державотворення, переборюючи своїх опонентів, що уособлювали альтернативу йому в українському визвольному русі, переконуючи навіть своїх близьких сподвижників, які не поділяли його погляди з різних питань розбудови української державності. «Тяжке і відповідальне було те становище. Вороги українства, які і давніше пеклом на мене дихали, в своїм засліпленню, вважали мене і автором українського руху і винахідником української мови, тепер особливо всіли на мене своїми лайками і погрозами. А найтяжче ставало, коли не було згоди й між своїми...» – писав він в автобіографії [20, с. 216].

Попри усі труднощі і незгоди, Грушевський, упродовж 14 місяців керуючи організаційною і політичною діяльністю Центральної Ради, разом з цим брав активну участь у розробці текстів усіх чотирьох Універсалів, проектів усіх законів і Конституції УНР, написав і видав велику кількість статей та актуальних на той час історичних досліджень. Подальша розробка Грушевським проблеми національно-державного будівництва в Україні знайшла відображення у його брошурах «Вільна Україна: Статті з останніх днів (березень-квітень 1917)» [21], «Звідки пішло українство і до чого йде» [22], «Українська Центральна Рада і її Універсали» [23], «Хто такі українці і чого вони хочуть» [24], «Проект української Конституції» [25], та ін. Майже всі ці брошури обсягом 16-30 сторінок, видані в цей період, мали науково-популярний характер, зрозумілий для широких кіл українців, що забезпечувало їхній вплив на формування їх світогляду і політичних переконань.

Мабуть, найбільш чітко і докладно питання про характер національно-державного утворення, якого прагнуть свідомі українці, Грушевський виклав у брошурі «Якої ми хочемо автономії і федерації» [26]. Вона не випадково вийшла у Києві трьома виданнями, а згодом – четвертим в еміграції у Відні.

Виклад у цій брошурі починається з чіткого визначення головної стратегічної мети: «Українці в політичній справі хочуть утворити широку національно-територіальну автономію України у складі федеративної

Російської республіки. Що значать всі ці слова і який устрій означається ними. Се треба знать ясно, щоб бути свідомим того, до чого ми всі тепер ідемо, і відповісти докладно всякому, хто запитає, чого українці хочуть і до чого простують. В сій книжці я хочу се пояснити коротко і ясно, самими простими і зрозумілими словами...І так буду перебирати по роду: що таке автономія, які бувають автономії і якої хочуть собі автономії українці, в яких відносинах автономна Україна має стояти до Російської республіки і яка повинна бути та республіка за мислями українців» [26, с. 1]. Далі Грушевський дохідливо розтлумачує поняття «автономія»(вирізняючи при цьому «політичну», «обмежену», «культурну» автономії, виділяючи у тексті поняття «широка (виділено у тексті – Г. С.) політична автономія» і «національно-територіальна»), «федерація», а також інші форми державності, «йдучи знизу догори»(за його словами): «повний централізм», «децентралізація», «самоврядування», «державність неповна (не суверенна)», «держава самостійна, незалежна».

Важливою і, думається, дуже приємною для Грушевського сторінкою його діяльності був організований Центральною Радою у вересні 1917 року в Києві З'їзд поневолених народів Росії. На нього з'їхалися представники татар, грузинів, латишів, литовців, естонців, поляків, білорусів, молдаван та інших народів Російської імперії – усього 93 особи. Робота з'їзду проходила під гаслами тих ідей перебудови російської імперії на засадах автономії всіх націй і народностей, федеративного союзу з новою, демократичною Російською республікою, які пропагував у своїх виступах на засіданнях цього форуму і в багатьох публікаціях М. Грушевський. Згодом у «Споминах» Михайло Сергійович назвав цей з'їзд, почесним головою якого він був обраний, «золотими снами народів», «днями радісного піднесення, ентузіазму». І хоча в ході 8-денної роботи з'їзду, – згадував він, – «були, розуміється, розходження..., вони якось відступали на другий план в тодішнім пошуку спільного ґрунту, порозуміння й одностайності». Але з гіркотою додав, що «пізніші події...зігнали з наших споминів сі настрої і надії» [27, с. 145], маючи на увазі, що політика і діяльність Тимчасового уряду і особливо Раднаркому Росії знищили закладений з'їздом «перший камінь храму волі народів», зародок їх братерського союзу.

Трагічні для УНР події кінця 1917 – початку 1918 рр. внесли істотні зміни в державотворчу програму М. Грушевського, у його ставлення до українсько-російських відносин. Детальний виклад цієї програми знаходимо у книзі «На порозі нової України. Гадки і мрії» – своєрідному політичному заповіті Грушевського, виданому у квітні 1918 р. в Києві. Вона складається з різних статей («На переломі», «Кінець московської орієнтації», «Очищення огнем», «В огні і бурі» та ін.), написаних у лютому-березні 1918 р. Вони об'єднані загальною логікою бачення перспектив майбутнього Нової України. Ці статті він писав у досить різких тонах й емоційних виразах по відношенню до радянської Росії, повернувшись до зруйнованого її військами Києва. У вступній частині книги він пише: «Ся різкість може й вразить

декого, декому не сподобається. Але я не вважав можливим в таку відповідальну хвилю заліплювати гірку правду в солодкий облаток... Іколи в моїх поглядах і виводах будуть помилки, то одно я знаю твердо, що моїми гадками і виводами, котрі я подаю тут, не водили інші мотиви, крім бажання добра громадянству, що мене в таку відповідальну хвилю покликав до праці. І за се, я вірю, воно вибачить мені й те, в чім я помилявсь» [42, с. 134]. «У зверхній формі сеї книжки, – додав він, – відбилась та обстановка, в якій вона писалась...» [42, с. 134]. Звичайно, він був емоційно вражений масштабами кривавої бойні, влаштованої більшовицьким військом російського підполковника Муравйова, вбивством тисяч невинних людей у Києві, лютим нищенням соборів, бібліотек, інших культурних і освітніх закладів, українських національних святинь, зрештою і розстрілом запальними снарядами його фамільного дому, що «за кілька хвилин обернули його в одне вогнище... Згоріли мої рукописи і матеріали, бібліотека і переписка, колекції українських старовинностей, що збирав я стільки літ...» [42, с. 136]. «В тій новій руїні України, – писав далі Грушевський, – розстрілювали не тільки людей, а й ідеї, руйнувались не тільки міста, а й традиції... Коли приходиться тепер відступати від тих мірок, від тих критеріїв, від тих принципів, котрих ми тримались так недавно, я кажу, що вони згоріли в моїм кабінеті разом з моїми рукописами і матеріалами. Я, розуміється, не хотів би, щоб мене зрозуміли так, нібито я говорю про впливи тих почувань, – скажемо прямо: помсти, гніву, роздратування, котрі викликала в нас ся руїна. Емоціональна сторона не повинна мішатись до наших міркувань, не повинна зводити нас з твердого ґрунту реального мислення в такий важливий і відповідальний момент» [42, с. 138]. «Тверезо і твердо оцінимо ті реальні умови, в котрих ми опинились в результаті революції і війни за українську самостійність, – не проймаючись роздратуванням, але не ведучись і старими поглядами, відносинами й зв'язками [42, с. 138].

«Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, «що згоріло, в моїм кабінеті», се наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидвана нам довго і уперто силоміць... Я вважаю таке визволення від «песього обов'язку» супроти Московщини незвичайно важним і цінним. Роздумуючи над сим моментом, я думаю, що недаремно пролилась кров тисяч розстріляних українських інтелігентів і молоді, коли вона принесла чи закріпила духовне визволення нашого народу від найтяжчого і найшкідливішого ярма...» [42, с. 140-141].

Пояснюючи історичну необхідність проголошення Четвертим універсалом самостійності України, проект якого він сам складав і обґрунтовував, Грушевський водночас підкреслював, що цей акт не був результатом чи досягненням далекосяжної стратегічної мети, а вимушеним обставинами і подіями документом, насамперед політикою російських «народних комісарів». Самостійність, писав він, «прийшла, як історична неминучість українського життя, й її треба відстояти, щоб зберегти весь той дорогий зміст, який хочемо вкласти в нашу Народну Республіку» [41, с. 65].

Але при цьому, підкреслював він, «не розриваючи з федералістичною традицією, як провідною ідеєю нашого національно-політичного життя» і «залишаючи Українським Установчим Зборам останнє слово у цій справі» [41, с. 63]. Тобто він залишався поборником ідеї федералізму, але переносив її здійснення на майбутнє, при цьому виношуючи плани «Західної орієнтації», «Чорноморської орієнтації», «Всеслов'янської орієнтації» і навіть «Вільної спілки всіх демократичних країн світу», «Всесвітньої федерації».

«Але доти весь той тяжкий і небезпечний шлях до повного тріумфу наших демократичних і соціальних завдань Українська Народна Республіка мусить пройти самостійно, як незалежна держава, нічим незв'язана в порядкуванні своїх справ і в страшній боротьбі...за найвище добро – за свободу і незалежність, яку їй доводиться вести», – вважав М. Грушевський [41, с. 64-65]. Бо поки що, – писав він, – більшовицькі проводирі безцеремонно відмовилися від проголошеного ними гасла «права націй на самовизначення аж до повного відділення» і лицемірно «перешлилися в «федералістів»...Не знаю, як витримає й переживе федералістична ідея цей тяжкий удар, який завдають їй Леніни і Троцькі, називаючи себе федералістами. Дуже трудно буде комусь, принаймні деякий час, називати себе федералістом, коли федералістами Леніни і Троцькі вважають себе, а під цим «федералізмом» лежить у дійсності самий поганий, терористичний централізм» [41, с. 67]. «Всі дотеперішні силкування провідних українських політиків, щоб народження нового життя пройшло якомога безболісно, без гострих розривів, без кривавих конфліктів, – відмічав Михайло Сергійович, – були даремні. Наша українська революція, на жаль, не розвивалась самостійно, вона весь час мусіла маршувати з конвульсійними рухами і киданнями революції російської, хаотичної і страшної. Російська революція потягнула нас через кров, через руїну, через огонь» [41, с. 71].

Він закликав своїх сподвижників і опонентів, усіх політиків України до згуртування в ім'я збереження незалежності Батьківщини: «Мусимо перейти через цей страшний огонь і знищення. Мусимо жертвувати всім, щоб урятувати найдорожче в цей момент: самостійність і незалежність нашого народу.

Мусимо згуртуватись коло цієї мети всі, скільки нас є свідомих і відданих інтересам нашої батьківщини. Зібратися в тісну й компактну фалангу, відклавши всі партійні й групові різниці, всі міркування про партійні вигоди й інтереси. Все мусить бути підпорядковане вимогами моменту – перед ними мусить відступити все інше. Вони такі великі, що кожна сила, кожна одиниця тепер на рахунок. Всяке ухилення від роботи, від відповідальності, від сповнення того обов'язку, який накладається моментом, – є дезертирством, негідним громадянина. Всяка самочинність, ухилення від громадської чи національної дисципліни є недопустимим злочином.

Помилки нам потомство пробачить. Становище занадто трудне, а досвід і підготування наше мале. Це не наша вина, коли ми чогось не зуміємо, Але відчутти вагу моменту, потребу координації й організації, підпорядкування всіх своїх сил вимогам цієї хвилини – це наш обов'язок, і ухилення від нього не пробачить нам потомство. Це та вина, яка не може бути пробачена» [41, с. 71].

Але, на жаль, до цих закликів Грушевського і інших державних діячів України як часів Центральної Ради, так і інших форм державності 1917-1921 рр. чимало з політиків і урядовців не прислухалися, що негативно вплинуло на результати їхньої діяльності, було однією з причин серйозних недоліків і гірких невдач. Вони належали до різних українських політичних партій, громадських організацій, течій суспільної й історичної думки. По-різному вони осмислювали історичне минуле України й «конструювали» її політичне майбутнє, зокрема розв'язання складного сплетіння завдань національного та соціального визволення. По-різному дивилися вони і на багато інших проблем національно-державного будівництва: місце України в міжнародному співтоваристві, зокрема її взаємини із своїм сусідом і «старшим братом» – Росією, розв'язання проблем національних меншин в незалежній Україні, створення власних збройних сил та ін. Різними були й ті шляхи та засоби, якими вони прагнули досягти своєї мети.

Далеко не всі з навіть найближчих соратників Грушевського в Українській Центральній Раді і її уряді, поділяли погляди свого лідера з усіх питань історії, теорії й практики розбудови української державності.

Серед них – і заступники голови Центральної Ради С. Єфремов та В. Винниченко, й чимало інших відомих діячів – С. Петлюра, Д. Дорошенко, М. Шаповал, О. Шульгин, С. Шелухин та ін. Деякі з цих діячів були одночасно односторонніми й опонентами М. С. Грушевського, беззастережно підтримували його у розв'язанні одних проблем і палко полемізували з ним з приводу інших.

Звичайно, усе це відповідним чином впливало й на їхні особисті стосунки з М. С. Грушевським, що склалися по-різному, часто проходили певну еволюцію, часом кардинально змінювалися. Частина прихильників і односторонніх Грушевського з плином часу і за певних обставин суспільно-політичного життя опинялися у таборі його опонентів. Деякі з них після державного перевороту 29 квітня 1918 р. перейшли на службу Української Держави гетьмана П. Скоропадського, а потім – Директорії УНР, очолюваної В. Винниченком й С. Петлюрою. Щодо цього, досить показово проілюструвати взаємостосунки М. Грушевського з видатним істориком і державно-політичним діячем Д. Дорошенком, який завжди визнавав М. Грушевського «патріархом» української історичної науки, присвятивши його науковій творчості більше десяти окремих статей.

Аналізуючи у своїй «Історії України 1917-1923 рр.» добу Української Центральної Ради, Д. І. Дорошенко писав: «Ніхто в даний момент не підходив більше для ролі національного вождя, як Грушевський, ніхто навіть

рівнятися не міг з ним щодо загальнопризнаного авторитету й тої поваги, якою оточувало його все українське громадянство» [32, с. 44].

Під час урядової кризи в серпні 1917 р. Грушевський доручив Д. Дорошенку сформуванню й очолити новий склад Генерального секретаріату Центральної ради. «І ось я почав формування першого кабінету уряду автономної України», – згадував Дорошенко. – Але вже через декілька днів, пише він, «виявились розбіжності між мною і головою Центральної ради М. С. Грушевським». Наприкінці першого тижня роботи Д. Дорошенко заявив, що йде у відставку, яку (за його словами) було прийнято «після довгої і неприємної» розмови з Грушевським. Суть розбіжностей, згадував Грушевський, зводилась до різних поглядів щодо взаємовідносин Центральної Ради з Тимчасовим урядом Росії.

Д. Дорошенко вже тоді і особливо після приходу до влади в Росії більшовиків вважав: «Україні треба було зовсім відділитися від Росії, стати самостійною й незалежною державою; вона мусила визнати уряд Народних Комісарів, як уряд Росії, на основі обопільного визнання (більшовики саме тоді раз у раз підкреслювали, що визнають за кожною нацією право на самовизначення до відділення включно), і – дати всеросійським справам спокій. Україна мала перед собою такі колосальні завдання внутрішньої організації, що ганялись за створенням всеросійської федерації, наражаючи себе на ворогування вже існуючого фактично нового російського уряду – це було нездійсниме в тодішніх умовах завдання...» [32, с. 185]. Але лідери УНР на чолі з Грушевським, наче зачаровані ідеєю федералізму, прогаяли історичний шанс для створення незалежної держави, не скориставшись, як це зробила, наприклад, Фінляндія, з проголошеної Раднаркомом «Декларації прав народів Росії». На думку Д. Дорошенка, це можна було здійснити безкровно у листопаді 1917 р. Розходження позицій Д. Дорошенка і М. Грушевського у питаннях українського державотворення поглибилися за часів роботи Д. Дорошенка в уряді гетьмана і особливо після того, як Дмитро Іванович на еміграції став (разом з В. Липинським, князем М. Кочубеєм, П. Скоропадським та ін.) одним з фундаторів Українського союзу хліборобів-державників, що обстоював ідею українського монархізму.

Подібних прикладів розходжень і незгод між лідерами та іншими учасниками українського державотворення 1917-1921 рр. можна навести чимало, що зрештою стало і однією з причин поразки визвольних змагань, втрати української національної державності. На жаль, взаємне протиборство між окремими політичними таборами, партіями і угрупованнями було перенесене з України й на еміграцію. За гірким свідченням О. Я. Шульгина, «українська еміграція, така різномасна за складом, в'язла у міжгрупових амбіціях і чварах». У Чехо-Словаччині, наприклад, писав він, «за політичне лідерство і репрезентацію інтересів українського народу вели взаємну боротьбу представники УНР і ЗУНР, закордонні організації українських есерів, соціал-демократів, соціалістів-федералістів та інших політичних організацій».

Це частково визнають діячі Центральної Ради, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, Директорії УНР і ЗУНР у своїх численних наукових і мемуарних творах, виданих за кордоном. Загалом ґрунтовний внесок у висвітлення проблем національного державотворення зробили такі непересічні особистості, що відіграли різні за масштабами, але в цілому помітну роль в Українській революції 1917-1921 рр., як В. Винниченко [2], Микита Шаповал (не плутати з його братом Миколою. – Г. С.) [51], Д. Дорошенко [31], О. Шульгин [54], М. Галаган [3], П. Христюк [50], С. Шелухин [52], М. Ковалевський [34], О. Лотоцький [37], Б. Мартос [40], А. Марголін [39], В. Левицький [35], П. Скоропадський [48], В. Липинський [36], С. Томашівський [49], І. Мазепа [38], О. Саліковський [47], О. Назарук [45], А. Яковлів [55] та ін.

Кожен з них демонстрував власний погляд на різні ситуації державотворчих процесів протягом 1917-1921 рр., висвітлював свою участь і роль у них, осмислював досвід революції, її гіркі історичні уроки і причини поразки, перспективи майбутнього відновлення української державності. З окремих позицій вони різко розходились у думках, продовжували критикувати і звинувачувати один одного, аж до виявів політичної ворожнечі й особистих образ.

При цьому переважна більшість з них, представників соціалістичного табору, вважали і пропагували за єдино правильний вияв волі народу Українську Народну Республіку. І лише для небагатьох з них, насамперед В. Липинського, С. Томашівського, П. Скоропадського та їх прихильників, переважно діячів Української хліборобсько-демократичної партії найкращою формою української державності вважався спадковий гетьманат. В. Липинський був переконаний, що якби гетьман П. Скоропадський утримався при владі на деякий час, він зміг би повернути на бік Української Держави найчисельніше і найпродуктивніше населення країни – селянство, і тоді Українська революція завершилася би перемогою. У своєму політико-філософському трактаті «Листи до братів-хліборобів» цей головний ідеолог модерного українського монархізму, аналізуючи причини втрати національної державності, з великим душевним болем написав: «Побили себе ми самі. Ідеї, віри, легенди про одну єдину, всіх українців об'єднуючу, вільну й незалежну Україну провідники нації не сотворили, за таку ідею не боролись, і тому, розуміється така Україна здійснитись, прибрати реальні живі форми не змогла» [36, с. 16].

До речі, цікаво пригадати, що подібним чином висловився ще понад 300 років тому після трагічної для долі України Полтавської битви великий гетьман І. Мазепа: «Через незгоди всі пропали. Самі себе звоювали!».

Комплексне дослідження і аналіз творів всіх керманічів і активних учасників українського державотворення 1917-1921 рр. вимагає врахування як позитивного досвіду їхньої діяльності, так і гірких уроків та наслідків.

Об'єктивне вивчення цього досвіду особливо актуальне як для істориків, так і для владних структур нашого складного сьогодення. Воно

дозволяє насамперед уникнути повторення негативних явищ і помилок 100-річної давності. Адже відомо, що історія вчить навіть тих, хто не бажає в неї вчитися: вона їх провчає, караючи новими соціальними кризами, революціями, війнами, величезними людськими жертвами, морально-психологічними травмами і матеріально-технічними втратами.

Джерела та література

1. Бачинський Ю. Україна irredenta, – Львів, 1895.
2. Винниченко В. Відродження нації. Ч. I-III – Київ-Відень, 1920; К., 1990; Його ж. Щоденник Т. 1. 1911-1920. – Едмонтон-Нью-Йорк, 1980; Його ж. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991 (Видано вперше – Г.С.)
3. Галаган М. З моїх споминів. Т. I-IV. – Львів, 1930.
4. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – Спб., 1904; К., 1991.
5. Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по словяноведенью. – Спб., 1904. Вип. 1.
6. Грушевський М. Децентрализация и национальный вопрос. – Спб., 1905.
7. Грушевський М. Безглузда національна політика Росії // Діло (Львів), 1905.
8. Грушевський М. К польско-украинским отношениям Галиции. – К., 1905.
9. Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії. – Львів, 1905.
10. Грушевський М. Українство і питання дня в Росії. – Львів, 1905
11. Грушевський М. Национальный вопрос и автономия // Украинский вестник, - Спб., 1906, – № 1.
12. Грушевський М. Украинцы. Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия. Россия. Германия. – Спб., 1910.
13. Грушевський М. Наша політика. – Львів, 1910.
14. Грушевський М. Україна, Росія і Туреччина (Збірник статей турецькою мовою – Г. С.) – Стамбул, 1915.
15. Грушевський М. Про українську мову і українську справу: Статті і замітки. – К., 1907.
16. Грушевський М. На українські теми. Українство і всеслов'янство // Літ.-наук. вісн., 1908. – №6.
17. Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – Спб., 1907.
18. Грушевський М. З біжучої хвилі: Статті і замітки на теми дня. 1905-1906 рр. – К., 1907.
19. Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос. – Спб. 1907.

20. Грушевський М. Автобіографія, 1914-1919 рр. // Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М. Грушевського. – К., 1992, – С. 214-219.
21. Грушевський М. Вільна Україна: Статті з останніх днів (березень-квітень 1917 р). – К., 1917.
22. Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого йде. – К., 1917.
23. Грушевський М. Українська Центральна Рада і її універсали перший і другий. – К., 1917.
24. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1917.
25. Грушевський М. Проект української конституції. – К., 1917.
26. Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації. – К., 1917.
27. Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – №11. – С. 145.
28. Грушевський М. На порозі нової України. Гадки й мрії. – К., 1918.
29. Грушевський М. Автобіографія. – Львів, 1906.
30. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. I. – К., 1913.
31. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923. Т. 1-2. – Ужгород, 1929-1930. Його ж. Мої спогади про недавнє минуле (1914-1920 рр.) Т. 1-4. – Прага, 1923-1924; Мюнхен, 1969 та ін.
32. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. Т.1. – Нью-Йорк, 1954.
33. Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання. – Львів., 1913. Його ж. Модерне москвофільство. Його ж. Історія розвитку української державної ідеї. – Вінниця, 1917.
34. Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960.
35. Левицький В. Українська державна путь. – Львів, 1933.
36. Липинський В. К. Листи до братів-хліборобів. – Відень, 1926.
37. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 1-3. – Варшава, 1932-1934.
38. Мазепа І. Підстави нашого відродження. Т. I – II. – Прага, 1946; 1949; Його ж. Україна в огні і бурі революції. 1917-1921. Т. I-III. – Прага, 1942-1943.
39. Марголін А. Україна і політика Антанти. – Берлін, 1921.
40. Мартос Б. Визвольний здвиг України. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. Його ж. М. С. Грушевський, яким я його знав // Український історик. – 1966. – №1-2(9-10).
41. Михайло Грушевський На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк, Львів, Київ, Торонто, Мюнхен, 1992.
42. Михайло Грушевський. На порозі Нової України // Великий українець. Матеріали... – К., 1992.
43. Міхновський М. Самостійна Україна. – Львів, 1900;1991.
44. Назарук О. Галицька делегація в Ризі 1920 р.: Спомини учасника. – Львів, 1930; Його ж. Галичани й велика Україна, – Львів, 1938 та ін.

45. Назарук О. Формальні проблеми української державності. – К., 1918.
46. Порш М. Про автономію України. – К., 1913; Його ж. Автономія України і соціалдемократія. – К., 1917 та ін.
47. Саліковський О. На порозі гетьманщини. – Львів, 1924.
48. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918, – Київ-Філадельфія, 1995; К., 2016.
49. Томашівський С. Під колесами історії. – Берлін, 1922; Його ж. Про ідеї, героїв і політику. – Львів, 1929 та ін.
50. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. – Т. 1-4. – Відень. 1921-1922.
51. Шаповал М. Большевизм і Україна. – Подєбради, 1926; Його ж. Занепад УНР. – Прага, 1928; Його ж. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928 та ін.
52. Шелухин С. Історично-правні підстави української державності. – Вінніпег, 1929; Його ж. Україна. – Прага, 1937 та ін.
53. Шульгин О. Політика: Державне будівництво і міжнародні справи. Статті, документи, промови. – К., 1918.
54. Шульгин О. Україна і червоний жах. – Париж, 1927 (французькою мовою – Г. С.); Його ж. Державність чи гайдамаччина?: Зб. статей та документів. – Париж, 1931; Його ж. Без території: Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. – Париж, 1934; К., 1998; Його ж. Україна проти Москви (1917). – Париж, 1935 (французькою мовою – Г. С.).
55. Яковлів А. Основи Конституції УНР. – Париж, 1935; Його ж. Історичні традиції української державності. – Париж, 1937 та ін.

УДК 930.2:001.814]:323.272(477)

Георгій Папакін

ДЖЕРЕЛЬНО-АРХЕОГРАФІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ: СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Аналізується джерельно-археографічна база дослідження Української революції 1917-1921 рр., висвітлюється сучасний стан джерельної бази, окреслюються сегменти комплексу джерел, висловлюється і обґрунтовується думка про необхідність актуалізації джерельної бази досліджуваної проблеми, окреслюються перспективні завдання розвитку досліджень джерелознавства та археографії Української революції 1917-1921 рр.